

خوشنویسی و طراحی حروف

کارشناسی ناپیوسته ارتباط تصویری

۲

سیر تحول خط در ایران

ایرانیان نیز در سده های نخستین پس از اسلام با افزودن حروف فارسی به الفبای عربی ، خط فارسی را بر مبنای نسخ پایه گذاری کردند و سپس خط نستعلیق ، خط شکسته و سایر خطوط به وجود آمد.

از اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری در دوران صفویه با تکمیل اقلام موجود (چهارده نوع خط) و هندسی کردن ابعاد حروف و تعیین اساس قواعد دوازده گانه در خط ، خوشنویسی را تحت ضابطه درآوردند و پایه خطوط را بر سطح و دور نهادند .

خط شناسان خطوط اصلی را شش خط دانسته اند که به اقلام سته معروفند و عبارتند از : رقاع ، ثلث ، ریحان ، محقق ، توقیع و نسخ

خوشنویسان ایرانی خطی وزین را از خط تعلیق مشتق ساختند که نستعلیق نام گرفت که از واژه نسخ و تعلیق گرفته شده و خط ملی محسوب شد و برای نگارش دیوان اشعار و داستان های حماسی مورد استفاده قرار گرفت .

خوشنویسان امروزه بیشتر از چهار نوع خط از سایر انواع خط استفاده می کنند که شامل : نسخ ، ثلث ، نستعلیق و شکسته نستعلیق

کوفی	محقق و ریحان	ثلث	توقیع	اجازه	رقاع
ا ا ا ا ا	ا ا ا ا ا	ا ا ا ا ا	ا ا ا ا ا	ا ا ا ا ا	ا ا ا ا ا
ب ب ب ب ب	ب ب ب ب ب	ب ب ب ب ب	ب ب ب ب ب	ب ب ب ب ب	ب ب ب ب ب
پ پ پ پ پ	پ پ پ پ پ	پ پ پ پ پ	پ پ پ پ پ	پ پ پ پ پ	پ پ پ پ پ
ت ت ت ت ت	ت ت ت ت ت	ت ت ت ت ت	ت ت ت ت ت	ت ت ت ت ت	ت ت ت ت ت
ث ث ث ث ث	ث ث ث ث ث	ث ث ث ث ث	ث ث ث ث ث	ث ث ث ث ث	ث ث ث ث ث
ج ج ج ج ج	ج ج ج ج ج	ج ج ج ج ج	ج ج ج ج ج	ج ج ج ج ج	ج ج ج ج ج
چ چ چ چ چ	چ چ چ چ چ	چ چ چ چ چ	چ چ چ چ چ	چ چ چ چ چ	چ چ چ چ چ
ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح
خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ
د د د د د	د د د د د	د د د د د	د د د د د	د د د د د	د د د د د
ذ ذ ذ ذ ذ	ذ ذ ذ ذ ذ	ذ ذ ذ ذ ذ	ذ ذ ذ ذ ذ	ذ ذ ذ ذ ذ	ذ ذ ذ ذ ذ
ر ر ر ر ر	ر ر ر ر ر	ر ر ر ر ر	ر ر ر ر ر	ر ر ر ر ر	ر ر ر ر ر
ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز
س س س س س	س س س س س	س س س س س	س س س س س	س س س س س	س س س س س
ص ص ص ص ص	ص ص ص ص ص	ص ص ص ص ص	ص ص ص ص ص	ص ص ص ص ص	ص ص ص ص ص
ط ط ط ط ط	ط ط ط ط ط	ط ط ط ط ط	ط ط ط ط ط	ط ط ط ط ط	ط ط ط ط ط
ع ع ع ع ع	ع ع ع ع ع	ع ع ع ع ع	ع ع ع ع ع	ع ع ع ع ع	ع ع ع ع ع
ف ف ف ف ف	ف ف ف ف ف	ف ف ف ف ف	ف ف ف ف ف	ف ف ف ف ف	ف ف ف ف ف
ق ق ق ق ق	ق ق ق ق ق	ق ق ق ق ق	ق ق ق ق ق	ق ق ق ق ق	ق ق ق ق ق
ک ک ک ک ک	ک ک ک ک ک	ک ک ک ک ک	ک ک ک ک ک	ک ک ک ک ک	ک ک ک ک ک
گ گ گ گ گ	گ گ گ گ گ	گ گ گ گ گ	گ گ گ گ گ	گ گ گ گ گ	گ گ گ گ گ
ل ل ل ل ل	ل ل ل ل ل	ل ل ل ل ل	ل ل ل ل ل	ل ل ل ل ل	ل ل ل ل ل
م م م م م	م م م م م	م م م م م	م م م م م	م م م م م	م م م م م
ن ن ن ن ن	ن ن ن ن ن	ن ن ن ن ن	ن ن ن ن ن	ن ن ن ن ن	ن ن ن ن ن
و و و و و	و و و و و	و و و و و	و و و و و	و و و و و	و و و و و
ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز
ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح
خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ

نسخ	تعلیق	دیوانی	رقعه	نستعلیق	شکسته
ا ا ا ا ا	ا ا ا ا ا	ا ا ا ا ا	ا ا ا ا ا	ا ا ا ا ا	ا ا ا ا ا
ب ب ب ب ب	ب ب ب ب ب	ب ب ب ب ب	ب ب ب ب ب	ب ب ب ب ب	ب ب ب ب ب
پ پ پ پ پ	پ پ پ پ پ	پ پ پ پ پ	پ پ پ پ پ	پ پ پ پ پ	پ پ پ پ پ
ت ت ت ت ت	ت ت ت ت ت	ت ت ت ت ت	ت ت ت ت ت	ت ت ت ت ت	ت ت ت ت ت
ث ث ث ث ث	ث ث ث ث ث	ث ث ث ث ث	ث ث ث ث ث	ث ث ث ث ث	ث ث ث ث ث
ج ج ج ج ج	ج ج ج ج ج	ج ج ج ج ج	ج ج ج ج ج	ج ج ج ج ج	ج ج ج ج ج
چ چ چ چ چ	چ چ چ چ چ	چ چ چ چ چ	چ چ چ چ چ	چ چ چ چ چ	چ چ چ چ چ
ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح
خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ
د د د د د	د د د د د	د د د د د	د د د د د	د د د د د	د د د د د
ذ ذ ذ ذ ذ	ذ ذ ذ ذ ذ	ذ ذ ذ ذ ذ	ذ ذ ذ ذ ذ	ذ ذ ذ ذ ذ	ذ ذ ذ ذ ذ
ر ر ر ر ر	ر ر ر ر ر	ر ر ر ر ر	ر ر ر ر ر	ر ر ر ر ر	ر ر ر ر ر
ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز
س س س س س	س س س س س	س س س س س	س س س س س	س س س س س	س س س س س
ص ص ص ص ص	ص ص ص ص ص	ص ص ص ص ص	ص ص ص ص ص	ص ص ص ص ص	ص ص ص ص ص
ط ط ط ط ط	ط ط ط ط ط	ط ط ط ط ط	ط ط ط ط ط	ط ط ط ط ط	ط ط ط ط ط
ع ع ع ع ع	ع ع ع ع ع	ع ع ع ع ع	ع ع ع ع ع	ع ع ع ع ع	ع ع ع ع ع
ف ف ف ف ف	ف ف ف ف ف	ف ف ف ف ف	ف ف ف ف ف	ف ف ف ف ف	ف ف ف ف ف
ق ق ق ق ق	ق ق ق ق ق	ق ق ق ق ق	ق ق ق ق ق	ق ق ق ق ق	ق ق ق ق ق
ک ک ک ک ک	ک ک ک ک ک	ک ک ک ک ک	ک ک ک ک ک	ک ک ک ک ک	ک ک ک ک ک
گ گ گ گ گ	گ گ گ گ گ	گ گ گ گ گ	گ گ گ گ گ	گ گ گ گ گ	گ گ گ گ گ
ل ل ل ل ل	ل ل ل ل ل	ل ل ل ل ل	ل ل ل ل ل	ل ل ل ل ل	ل ل ل ل ل
م م م م م	م م م م م	م م م م م	م م م م م	م م م م م	م م م م م
ن ن ن ن ن	ن ن ن ن ن	ن ن ن ن ن	ن ن ن ن ن	ن ن ن ن ن	ن ن ن ن ن
و و و و و	و و و و و	و و و و و	و و و و و	و و و و و	و و و و و
ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز	ز ز ز ز ز
ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح	ح ح ح ح ح
خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ	خ خ خ خ خ

خوشنویسی در گذشته بیشتر به طور محض و زیبایی شناسانه مورد توجه بوده است و امروزه طراحی حروف و قلم، بیشتر ناظر به جنبه کاربردی آن است. برای آفرینش صحیح و خلاقانه این دو شاخه، علاوه بر مبانی تجسمی و کلیات، به دو دسته از اصول و فنون اشاره گردیده است:

- اصول و قواعد خوشنویسی

- شیوه های طراحی حروف

قلم دارای ویژگی هایی نظیر: ترکیب، کرسی و خط زمینه حروف، تنظیم فشردگی و کشیدگی حروف، میزان ارتفاع حروف، ضخامت حروف، اتصال حروف، اندازه حروف، فواصل و چینش حروف در یک کلمه (پاساژ متعادل) و بین کلمات، نقطه در حروف و رنگ حروف می باشد. و طراح باید به درستی این موارد را در قلم ابداعی لحاظ نماید. این ویژگی ها پیوند تنگاتنگی با اصول و قواعد خوشنویسی دارند که در ادامه مورد بررسی تطبیقی قرار می گیرند.

۱- ترکیب

چیدمان صحیح حرف، کلمه، جمله، سطر، دو سطر با هم و مجموعه سطرهای صفحه متن را ترکیب گویند. ترکیب چه به صورت سنتی در خوشنویسی و چه به صورت جدید در طراحی قلم از نخستین و اساسی ترین موارد به شمار می رود. این موارد در طراحی قلم بدین شرح می باشد:

۱- ترکیب در حرف و کلمه

۲. جمله و سطر

۳- سطور و صفحات

۴- رعایت فواصل (مثبت و منفی در زمینه و فضای خط)

۵- سنجش قلم با زمینه آن (تیترا، سوتیترا و متن)

۶- رعایت حسن مجاورت و نظم و اعتدال

۷- رعایت حرکات و ضوابط (مانند: نقطه، تنوین و فتحه، کسره، ضمه و سکون)

۸- رعایت نشانه گذاری دستوری.

۲- کرسی

کرسی: در لغت به معنی تخت و صندلی است و لیکن کرسی در طراحی قلم، رابطیه تنگاتنگی با ترکیب دارد، و جایگاه حروف و کلمات را نسبت به خط زمینه مشخص می‌سازد.

کرسی در طراحی قلم بر حسب زاویه به دو نوع افقی و عمودی تقسیم می‌گردد.

۱- **کرسی افقی:** این نوع کرسی در خوشنویسی سنتی خود به پنج دسته تقسیم می‌گردد: کرسی وسط، اول، دوم، سوم و پائین. برای مثال در ترکیب یک سطر خوشنویسی، حروف و کلمات آغازین در ابتدای سطر، کمی بالاتر از کرسی محوری قرار می‌گیرند و در انتها این حروف و کلمات میل به صعود تدریجی و جایگیری در کرسی‌های اول، دوم و حتی سوم را دارند. اما در طراحی قلم به خاطر نوع کاربری و سهولت در خوانش، بیشتر کرسی وسط لحاظ می‌گردد که حروف و کلمات بر اساس این خط تنظیم و چیده می‌شوند.

۲- **کرسی عمودی:** که شامل دو خط اصلی، یکی در آغاز و دیگری در پایان سطر است که در تنظیم متن و صفحه آرایی مورد توجه قرار می‌گیرد.

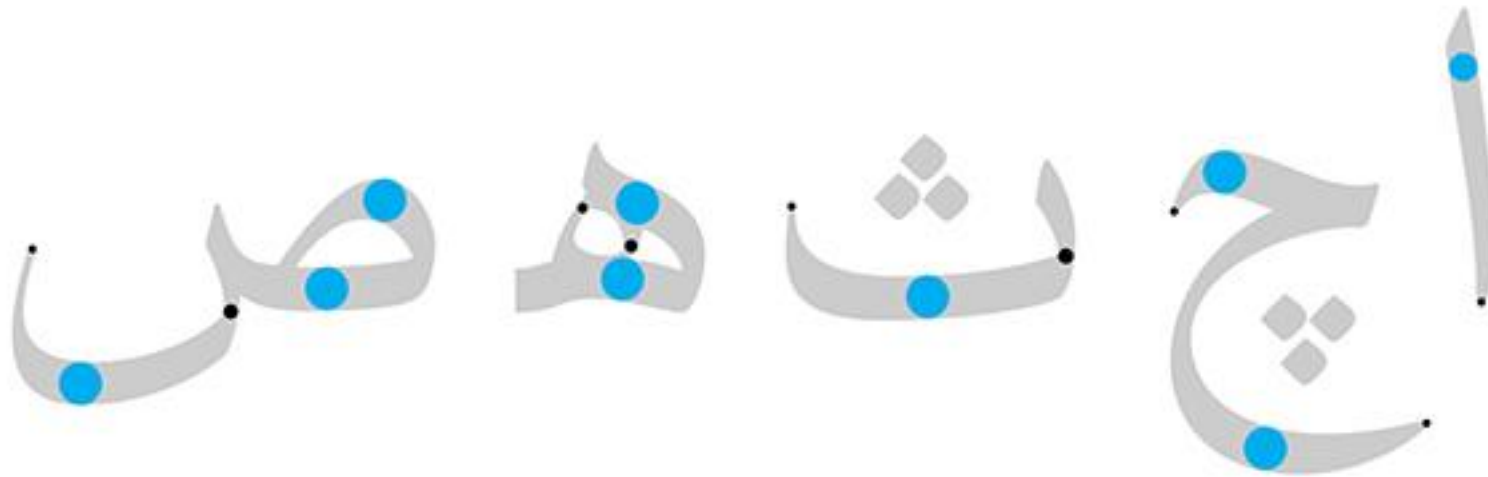
۴- قوت و ضعف

ضعف:

هرگاه در آغاز و پایان حروف (مانند دوایر) قلم، شکلی باریک‌تر از تمام قلم ایجاد نماید یا بخشی از حروف با پهنایی کمتر از تمام قلم (مانند نیش قلم یا نیم قلم و...) نوشته شوند. قوت:

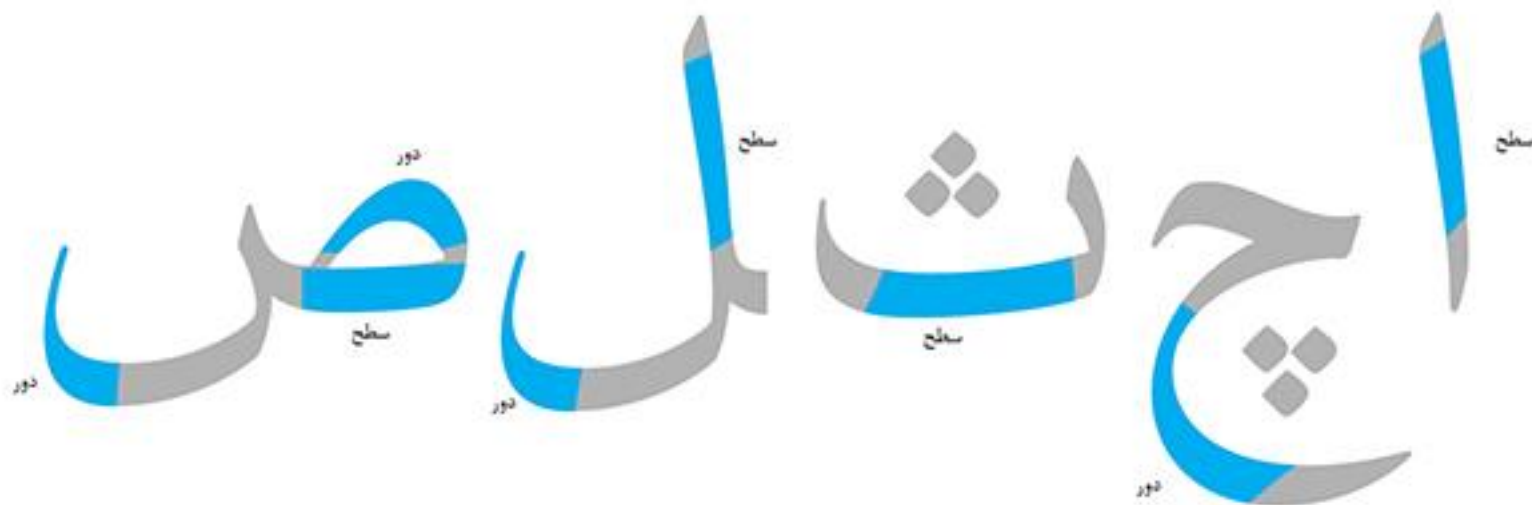
هرگاه در وسط کلمه‌ای کشیده یا دوایر و غیره، دم قلم به پهن‌ترین حالت خود برسد، یعنی پهنای آن بخش از حرف یا کلمه با پهنای واقعی قلم برابر شود.

این دو ویژگی در قلم‌های سنتی به ویژه نستعلیق زیبایی‌اش را مدیون همین ویژگی است. اما در طراحی قلم و در عرصه چاپ و حروفچینی امکان این‌گونه جلوه‌ها و ایجاد فشار بصری از طریق رانش قلم با تنظیم فشار دست میسر نیست. یکی به دلیل یکنواختی و یکدستی فونت جهت قرائت آسان و روان مخاطب و دیگری به دلیل افست و خوردگی در ناحیه ضعف (نازکی) حروف.

۵- سطح و دور

اگر چه سطح و دور از اصول خوشنویسی هستند، ولی ارزش دیگری نیز دارند، از اوایل قرن‌های هجری در تعریف خطوط (قلم‌ها)ی گوناگون از جمله: کوفی، ثلث و نسخ، این دو اصطلاح یعنی سطح و دور به کار رفته است، یعنی در کنار این نکته که سطح و دور از اصول خوشنویسی‌اند، می‌توان گفت، اکثراً قلم‌های متن می‌باشند، بر سطح و خطوط عمودی و افقی به دلیل وضوح و پرهیز از هرگونه آرایش و هدایت سریع و روان چشمان مخاطب، بیش از دور تکیه دارند.

حرکت رو به بالای قلم در نگارش برخی حروف گویند. صعود براساس زاویه قلم در نوشتن حرف‌های رو به بالا به دو دسته حقیقی و مجازی تقسیم می‌شود.

رعایت حرکت صاف، مستقیم و عمودی قلم رو به بالا می‌باشد، در حروفی چون، الف‌های پایانی، با، ما و نظیر این‌ها. الف‌ها در قلم‌های رایج متن در قیاس با قلم‌های تزئینی، بیشتر دارای صعود حقیقی هستند تا صعود مجازی.

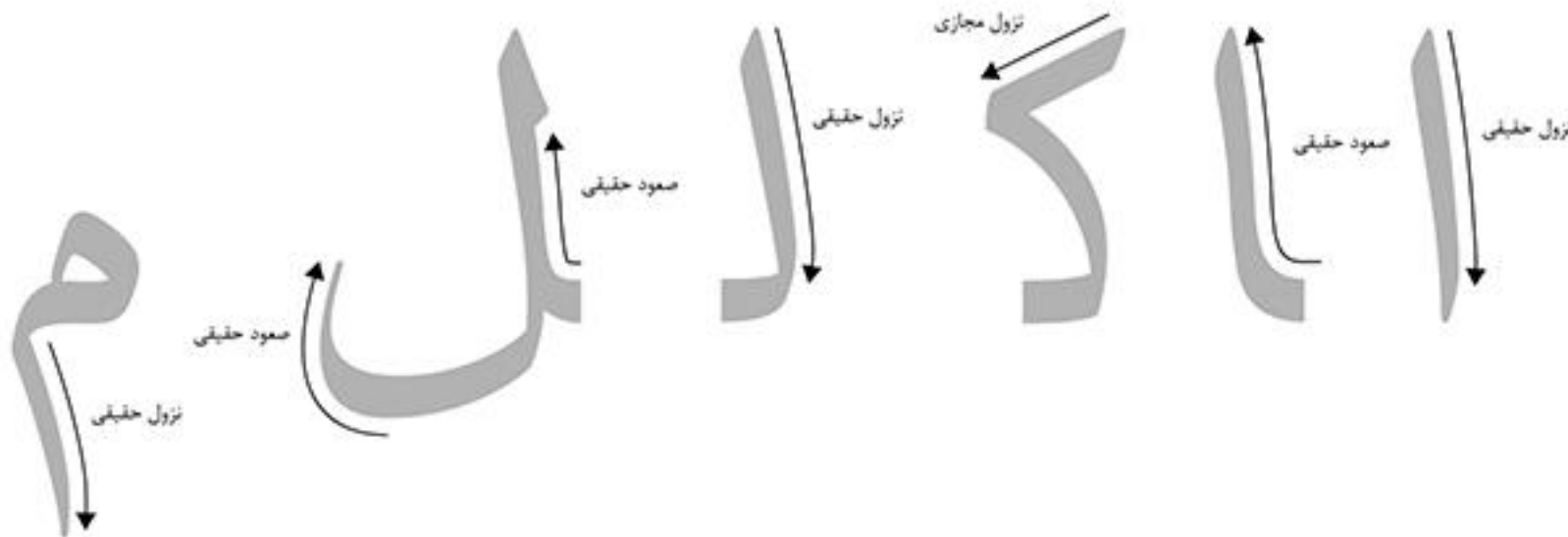
صعود مجازی:

هرگاه در حرکت پایانی دوایر، قلم حالتی دورانی یابد، یعنی حرکتی به سمت بالا، ولی غیر مستقیم (و غیر عمود) داشته باشد.

به حرکت رو به پایین قلم در نگارش برخی حروف گویند. نزول براساس زاویه قلم در نوشتن حرف‌های رو به پایین به دو دسته حقیقی و مجازی تقسیم می‌شود.

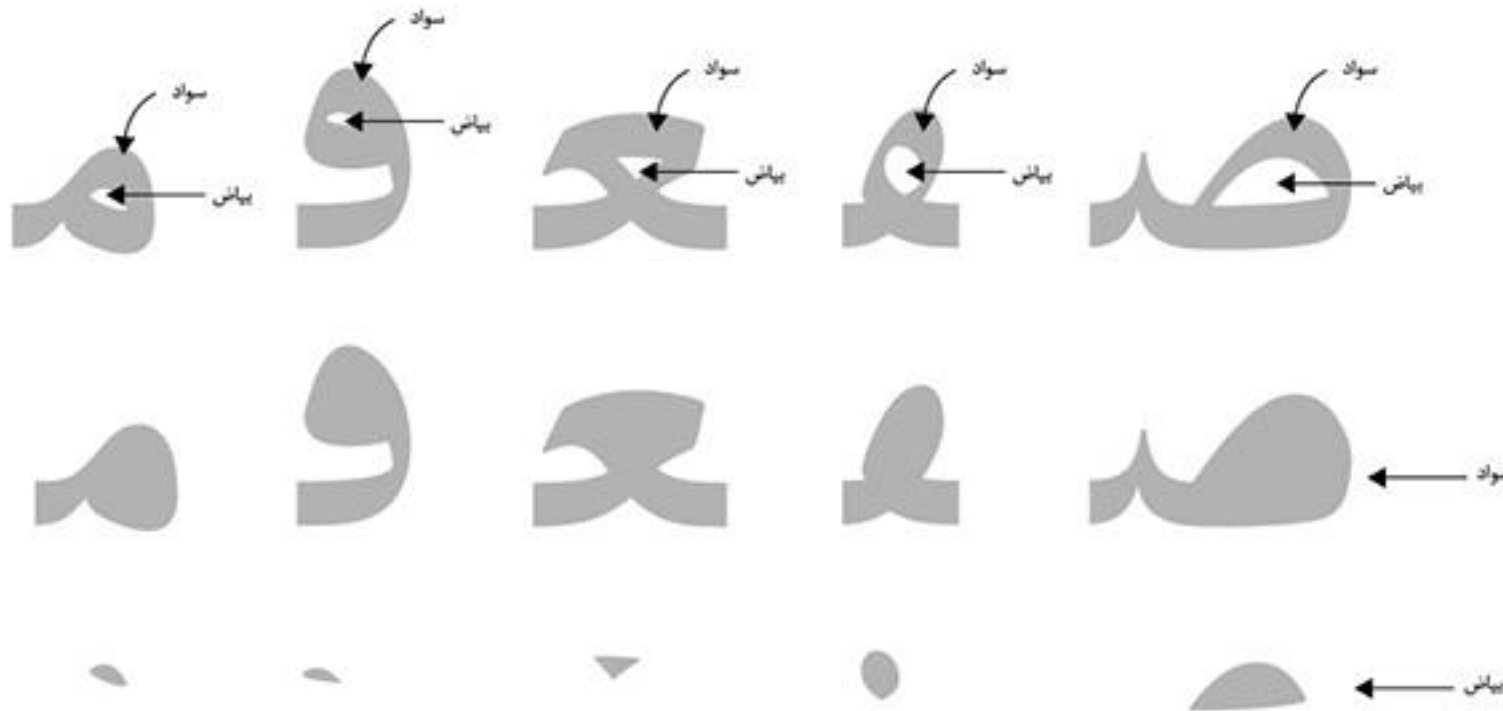
رعایت حرکت صاف، مستقیم و عمودی قلم رو به پایین می‌باشد، در حروفی چون (الف، ل، ک، م) الف‌ها و حروف مشابه در قلم‌های رایج متن، در قیاس با قلم‌های تزئینی، بیشتر دارای نزول حقیقی هستند تا نزول مجازی.

هرگاه قلم به طور غیر مستقیم و غیر عمود، رو به پایین حرکت کند، مانند، سرکش حروف (ک، گ).

۸- سواد و بیاض

در خوشنویسی سواد به معنای سیاهی و بیاض به معنای سفیدی می‌باشد. به عبارتی همان فضاهاى مثبت و منفی بین حروف و کلمات و سطر می‌باشد. که هم در طراحی نشانه و پوستر و هم در این جا طراحی قلم، اهمیت ویژه‌ای می‌یابند. تناسب و رابطه میان فضای منفی حروف با فضای مثبت، در ابعاد گوناگون دارای اهمیت است. میزان و ارزش خاکستری، حاصل تعامل و تناسب بین لکه‌های گرافیکی سیاه و سفید می‌باشد.

۹- خلوت و جلوت

از دیگر ویژگی‌های بصری خوشنویسی و طراحی قلم خلوت و جلوت می‌باشد. در لغت به معنی پنهان و آشکار و خالی و پر (خلا و ملا) می‌باشد. در خوشنویسی، از قواعد دوازده‌گانه بوده و به قاعده سواد و بیاض شباهت دارد، ولی تفاوتش در این است که خلوت و جلوت، تنها در صفحه پردازی و تعادل و توازن صفحه، دارای اهمیت و اعتبار می‌باشد. در طراحی قلم نیز این تمرکز و تفرق حروف با ترکیب حساب شده و رعایت فواصل متناسب حروف و علائم نشانه گذاری به تعادل می‌رسند

همچنین از دیگر عوامل تسهیل در این تعادل و هماهنگی بر خلاف کرسی‌های متعدد خوشنویسی، وجود یک کرسی محوری برای چینش کلمات است.

در خوشنویسی حرکت سریع و پرتابی قلم در پایان حروف و کلماتی چون (د، ر، و، مر، سر) می‌باشد که بیشتر در بخش پایانی سطر قرار دارند و از اقتضاهای زیبایی و ترکیب در خوشنویسی و خط نگاره‌های سنتی است. این ویژگی در طراحی قلم، به دلیل کاربرد ابزارهای متفاوت، نظیر قلم‌های نوری و نرم افزارهای گرافیکی، نسبت به خوشنویسی، دارای حساسیت کمتری است. البته ممکن است اجرا و طراحی نهایی قلم، مشابه بخش پایانی حروف خوشنویسی شده باشد، اما نحوه اجرا و حرکت سریع و پرتابی قلم بدان شکل نخواهد بود، مگر این که برای طراحی قلم جدید، از ابزارهایی نظیر قلم نی یا وسایل مشابه استفاده شود.

۱۱- قلم گذاری

رعایت زاویه متناسب زبانه قلم برای نوشتن هر بخش از حروف یا کلمه می باشد و از اصول بسیار ظریف خوشنویسی و به ویژه خط نستعلیق است. **بـا و جـود رعایت** دقیق آن از سوی استادان خوشنویسی، اما به صورت جدی و علمی، کمتر بدان پرداخته شده است. استادان گذشته از این زوایا را بدون نقاله و تنها بانوشتن بسیار و هماهنگی و عادت چشم و مغز با زاویه متناسب، می آموختند و علاوه بر تنوع ترکیب، کرسی و تناسب، در قلم گذاری در خوشنویسی، حتی تاکنون گردیده است. زاویه قلم گذاری در حروف دارای نظامی پیچیده، ولی هماهنگ است

رعایت زوایای قلم گذاری در طراحی فونت نیز اثری مطلوب و تاثیر گذار در استحکام، زیبایی، خوانایی و شخصیت و لحن و لهجه حروف خواهد داشت. همچنین تعیین زاویه قلم گذاری، مانند، کشف ثابت ترین جز حروف برای طراحی، بسیار پر اهمیت می باشد. و در تمام حروف به طور هماهنگ دیده خواهد شد. معمولا سبک فونت با زاویه قلم گذاری ارتباط دارد.

از سد و چ ن ث

۱۲- مرکب برداری

در خوشنویسی، فشار قلم بر لایقه و در نتیجه برداشتن مرکب بایستی با توجه به سه اصل انجام شود. الف؛ نوع حرف یا کلمه ب؛ نوع کاغذ ج؛ پهنی زبانه قلم.

مرکب برداری شاید کمترین اهمیت را نسبت به سایر قواعد با توجه به امکانات و ابزارهای نوین طراحی قلم داشته باشد. البته برای طراحی قلم و در فرایند اجرایی طراحی قلم، شاید مرکب برداری اهمیت چندانی نداشته باشد. اما بعدها در مرحله آماده سازی فونت برای چاپ و تکثیر دارای اهمیت حیاتی است. در این جا نکته بسیار ظریف و دقیقی وجود دارد که طراح قلم باید مد نظر قرار دهد و آن لحاظ نمودن تناسب ضعف و قوت حروف و پرهیز از طراحی اجزای نازک در بدنه حروف می باشد. در ماشین های افسست و دیگر مواردی که مرکب تنظیم و از طریق نورد ها و سیلندرها به سطح کاغذ منتقل می گردد، همواره خط فرسایش و خوردگی حروف نازک به علت نرسیدن مرکب به این نقاط وجود دارد. در چاپ سنگی همین ویژگی با تپل نویسی در نستعلیق و به ویژه در شماره ها و انتهای دواایر، توسط مرحوم استاد کلهر، برای جلوگیری از خوردگی و افت چاپ صورت پذیرفت.

